

Személyek és/vagy dolgok

A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban*

„...hasadna jég, mozdulna hab,
s a tárgyak felszökellve mind
csillognának, mint a halak.”
(Nemes Nagy Ágnes)

A dolgozat a deixis nyelvi műveletét funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból közelíti meg. A deixist – az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmezi, amely a beszédesemény fizikai és társas világával (tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival) kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett azokat a nyelvi elemeket is magában foglalja, amelyek a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyozzák. E kiindulópontból a dolgozat arra keresi a választ, hogy a deiktikus kifejezéseként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások, valamint a dologra mutató névmások működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és hogy működésük hogyan értelmezhető egyfelől a prototipikus deiktikus kifejezések, másfelől az ún. nominális, azaz lehorgonyzott főnévi szerkezetek működéséhez képest. A további empirikus kutatások megalapozását megcélzó áttekintés példái saját gyűjtésű korpuszból származnak, amely a személyes résztvevői megfigyelésen alapuló esetek mellett az Index internetes hírportál topikjából származó adatokat, valamint a Magyar Nemzeti Szövegtárból válogatott példákat tartalmaz.

Kulcsszavak: interszubjektív figyelemirányítás, térdeixis, társas deixis, deiktikus kifejezések, lehorgonyzó elemek, deiktikus kapcsolat

1. Bevezetés

A funkcionális kognitív nyelvészetnek, amely a funkcionális nyelvészet (további szakirodalommal l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008) egyik nagy hatású irányaként, pontosabban irányzategyütteseként jelenik meg, egyik jellegadó tulajdonsága a pluralitás. A kognitív nyelvészet egymással termékeny diskurzust folytató nyelvreírési modelleket foglal magában, amelyek funkcionális és kognitív jellegüknél fogva számos nyelvelméleti és módszertani háttérfeltevésben osztoznak, ám hangsúlyaikban, kérdésfeltevéseikben, közelítésmódjaikban többé-kevésbé el is térnek egymástól (l. erről pl. Geeraerts–Cuyckens eds. 2007, Langacker 2008, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2010). Az ezredforduló környékén és azt követően több olyan elméleti munka jelent meg, amelyek – elsősorban bizonyos társas-lélektani belátások hatására – a nyelv funkcionális kognitív leírásában a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeztek a nyelvi megisme-

* Köszönettel tartozunk a tanulmány lektorainak, Győri Gábornak és Tolcsvai Nagy Gábornak, akik értékes és hasznos észrevételekkel, megjegyzésekkel segítették a munkánkat.

rés társas (interakcionális) alapjaira, illetve annak következményeire (l. erre pl. Tomasello 1999, 2003, 2011, Sinha 1999, 2001, 2009, valamint Croft 2009). E hangsúly-áthelyeződés jelenik meg a kognitív nyelvészet alapelveinek alábbi újrafogalmazásában is (Croft 2009: 413–414):

- A grammatikai szerkezetek és műveletek az elmében nem egyszerűen általános kognitív képességek, hanem általános társas kognitív képességek megvalósulásai.
- A nyelvtan szimbolikus, de nem egyszerűen a forma és a jelentés kapcsolatából jön létre, hanem azokkal együtt a jelentést konvencióként működtető közösség „szemiotikai háromszögéből” áll össze.
- A jelentés nem egyszerűen enciklopédikus, hanem megosztott (shared) is egyben.
- A jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, ám e konstruálás lényeges jellemzője, hogy a kommunikációs igények kielégítését célozza meg.

A nyelvi megismerés társas jellegének hangsúlyozása kedvező terepet biztosít egy olyan pragmatikai nézőpont érvényesítéséhez, amely a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, sőt kölcsönösen egymásra vonatkoztatva láttatja, és a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le (l. erre pl. Verschueren 1999, Tátrai 2011, továbbá vö. Clark 1996). A **nyelvi tevékenységre** összpontosító pragmatikának mindazonáltal önmagában, a maga kiindulópontjából nem szükséges kezelnie a nyelvtannal és a jelentéssel (jelentésképzéssel) kapcsolatos összes problémát, és nem is szerencsés hajlandóságot mutatnia erre. Arra viszont célszerű törekednie, hogy termékeny diskurzusba kerüljön a szemantikával, vagyis azzal a szemantikai kiindulóponttal, amely a **nyelvi szimbólumok** jelentésképzésben betöltött szerepét helyezi kérdőfeltevésének a középpontjába.

A dolgozat a deixis műveletéhez kapcsolódó egyes kérdéseket a fentebb jelzett funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból közelíti meg. Ezzel összefüggésben azt is célul tűzi ki, hogy – a nyelvészeti hagyományban (l. Lyons 1977, Levinson 1983) amúgy is szemantikai-pragmatikai interface-ként kezelt – deixis e megközelítését diskurzusba hozza a kognitív nyelvtan szemantikai motiváltságú deixisértelmezésével (l. Langacker 2002, 2008, Brisard 2002). A deixis jelensége – akárcsak annak különböző fajtái – mindkét megközelítésben nyitott, prototípuselvű kategóriaként jelenik meg, amely nem választható el élesen az episztemikus lehorgonyzás műveletétől. A leginkább problémavázlatként olvasható, a további empirikus kutatások megalapozását megcélzó dolgozatban arra keressük a választ, hogy a deiktikus kifejezéseként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások, valamint a közelre és távolra mutató névmások működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és e sajátosságok mivel és hogyan magyarázhatók.

2. A deixis művelete

A deixis jelenségét funkcionális kognitív kiindulópontból közelítjük meg, és olyan nyelvi műveletként mutatjuk be, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak (Tátrai 2010: 212). A prototipikus deiktikus kifejezések kontextusfüggő referenciapontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé annak a referenciális jelenetnek a térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait, amelyre a nyelvi szimbólumokkal a megnyilatkozó a befogadó figyelmét irányítja (vö. Langacker 2002). Hogy e rövid fogalomértelmezés elméleti háttérfeltevéseivel, illetőleg következményeivel számot vethessünk, először a deixis műveletének kettős, fiziológiai és diszkurzív megalapozottsá-

gából indulunk ki (2.1.). Majd a diszkurzív megalapozottsággal összefüggésben a deixist mint figyelemirányítási műveletet mutatjuk be (2.2.). Ezt követően pedig a deixis és az episztemikus lehorgonyzás művelete közötti összefüggéseket tárgyaljuk, rámutatva a deixis kategóriájának prototípuselvű nyitottságára (2.3.).

2.1. A funkcionális kognitív nyelvészeti modellekre általában jellemző, hogy a nyelv kialakulását és működését – kimondva, kimondatlanul – olyan epigenetikus interakcióként mutatják be, amely az emberi agy/elme és a fizikai/társas környezet között jön létre. Az **epigenezis** fogalma egyfelől azt is hangsúlyossá teszi, hogy a nyelvi megismerés genetikai alapokon, veleszületett kognitív képességeken (folyamatokon és struktúrákon) nyugszik, másfelől annak is kiemelt jelentőséget tulajdonít, hogy e képességek kibontakozásához konstruktívan járul hozzá a fizikai és a társas környezet (vö. Karmiloff-Smith 1996). E magyarázat szerint tehát a környezeti ingerek nem egyszerűen beindítanak egy készen kapott genetikai programot. A releváns környezeti tapasztalatok döntő szerepet kapnak a kezdeti, genetikailag meghatározott észlelési és viselkedési repertoárnak egyfelől a kidolgozásában, másfelől az emergens továbbfejlesztésében (l. Sinha 2001). A kidolgozás (elaboráció) itt azt jelenti, hogy a megismerés egyszerűbb konstrukcióiból összetettebbek, az általánosabbakból specifikusabbak jönnek létre, az emergencia pedig azt, hogy az egyszerűbb, általánosabb folyamatokból, struktúrákból kiindulva az emberi megismerési rendszer olyan új tulajdonságai és szintjei alakulnak ki, amelyek nem vezethetők le egyszerűen az alapul szolgáló folyamatokból, struktúrákból.

A fentiekből következik, hogy az emberi megismerés lehetőségeit lényegileg meghatározzák azok az egyszerű interakciók, amelyek a sajátos, fajspecifikus biológiai jellemzőkkel rendelkező emberi test és a fizikai környezet között jönnek létre. A nyelvi megismerés e **fiziológiai megalapozottsága** (Sinha 1999) alapvető szerepet játszik a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi megkonstruálásában és nyelvi megjelenítésében.¹ Ám annak elismerése és hangsúlyozása, hogy a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő fizikai világot, még nem jelenti azt, hogy a nyelvi megismerés azonos is lenne ezzel. A világ egyéni „birtokba vétele” önmagában még csak részlegesen magyarázza a nyelvi megismerés sajátosságát, emergens jellegét. Az átfogó magyarázathoz azt is figyelembe kell vennünk, hogy az emberek nemcsak birtokba veszik a világot, hanem – a társas interakciók keretében – „meg is osztoznak” rajta. Másképpen fogalmazva: a világ fiziológiai megtapasztalása úgy válik nyelvvé, hogy egyúttal beágyazódik abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki (l. Zlatev 1997). Az emberek a világgal kapcsolatos tapasztalataikat ennek keretében tudják mások számára hozzáférhetővé tenni. A nyelvi megismerésnek tehát – a fiziológiai megalapozottsága mellett – a **diszkurzív megalapozottsága** (Sinha 1999) is lényeginek tekinthető.

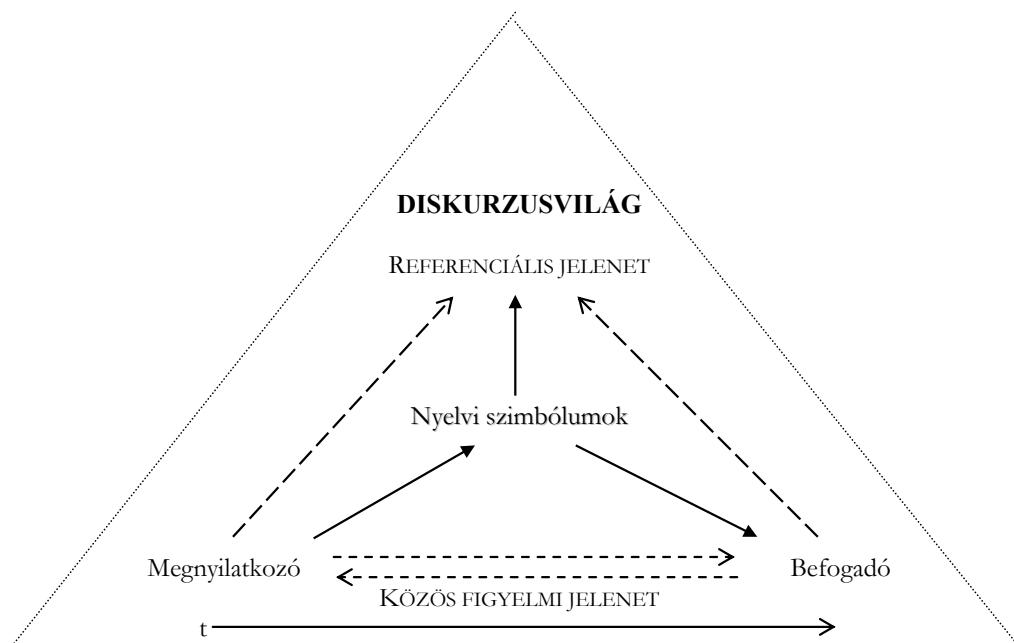
A deixis jelenségéről nemcsak az állapítható meg, hogy szorosan összefügg a nyelvi megismerésnek mind a fiziológiai, mind a diszkurzív megalapozottságával, hanem egyúttal az is, hogy ennek az egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja.² A deixis jelenségére egyfelől különösképpen igaz, hogy működésében alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai, továbbá társas világot, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és személyközi viszonyait (l. Marmaridou 2000: 86–116, valamint Laczkó 2008,

¹ A testesültség (embodiment) különböző felfogásainak áttekintésére l. Rohrer 2007, továbbá vö. még Lakoff–Johnson 1999, Cruse–Croft 2004.

² Annak hangsúlyozása, hogy a nyelvi megismerésnek kettős, fiziológiai és diszkurzív alapja van, természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi megismerés azonos is lenne ezekkel az alapokkal (vö. Sinha 1999). Azt viszont jelenti, hogy az egyén (szelf) önépítkezése nem magyarázható kielégítően ezen alapok figyelembevétele nélkül.

Tátrai 2010). A deixis működése szempontjából ugyanis központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek (Bühler 1934). Ez az egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és szociális világával kapcsolatos ismereteket mozgósító deiktikus kifejezéseket ahhoz a **deiktikus centrum**hoz viszonyítva értelmezik, amelyet alapesetben a megnyilatkozó személye, helye és ideje jelöli ki, és amelyet nyelvileg explicitté az *én, itt, most* deiktikus nyelvi kifejezések tesznek. A deiktikus centrum így a referenciális tájékozódás kontextusfüggő kiindulópontjával szolgál, ahonnan a résztvevők a tér- és időbeli, valamint a személyközi viszonyokat feldolgozzák. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a deixis művelete a beszédesemény résztvevői között létrejövő interszubjektív tájékozódási rendszer működését feltételezi. A deiktikus kifejezések szerveződése ennél fogva legalább annyira szociocentrikus, mint amennyire egocentrikus (l. Sidnell 2009: 115–119). Másképpen szólva tehát: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a fiziológiai, hanem a diszkurzív meghatározottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó ugyanis a társas interakció keretében a deiktikus kifejezéseket annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédeseménnyre, pontosabban a beszédesemény hatókörébe vont dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére (térbeli, időbeli és személyközi dimenziójára) irányítsa. Mindez pedig azért lehetséges, mert a befogadó képes arra, hogy a tér- és időbeli, valamint a személyközi viszonyokat a saját, fiziológiailag meghatározott kiindulópontjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel. Ám erre – a másikat saját magukhoz hasonlóan mentális ágensként értelmező – emberek természetesen nemcsak befogadóként, hanem megnyilatkozóként is képesek. Így lehetőség nyílik a **deiktikus kivetítés**re, vagyis arra, hogy a megnyilatkozó a deiktikus centrumot – részben vagy egészben – áthelyezze valaki másra vagy esetleg valami másra (l. még Tátrai 2008: 260–264, 2010: 226–229). Mindezt pedig leginkább a közös figyelem működése (Tomasello 2002: 103–143) magyarázza.

2.2. A dinamikus jelentésképzés folyamatának a **közös figyelmi jelenet**ként megvalósuló diskurzus biztosít keretet (l. Sinha 2001, Tomasello 2002, valamint Tátrai 2011). A közös figyelmi jelenetekre az jellemző, hogy résztvevői, a megnyilatkozók és a befogadók – valamely természetes nyelv (vagy nyelvek) közegében – interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá azon **referenciális jelenetek** megkonstruálásához és megértéséhez, amellyel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (l. még Verschueren 1999: 61–65). A közös figyelmi jelenet tehát a szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, olyan interszubjektív emberi tevékenység, amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire (a referenciális jelenetre), és ezáltal megvalósul mentális irányultságának (figyelmének, megértésének) befolyásolása (Tátrai 2011).

A nyelvi megismerés mint szimbolikus kommunikáció
(Sinha 2001 és Tomasello 2002 alapján)

Ahogy a nyelvi tevékenységet figyelemirányítási folyamatként megjelenítő ábra is mutatja, a referenciális jelenet megfigyelése, illetőleg megértése a **diskurzusvilágban** történik.³ A diskurzusvilág így magában foglalja:

- a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és azok fizikai, társas és mentális világával együtt, amelyet a résztvevők e közös tevékenység során dolgoznak fel;
- a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett, és így a fentebb jelzett interszubjektív kontextusba helyezett nyelvi szimbólumokat, valamint
- a nyelvi szimbólumok segítségével megfigyelhetővé, illetőleg megérthetővé tett referenciális jelenetet, vagyis a nyelvileg megjelenített, és így mások számára hozzáférhetővé tett világbeli tapasztalatokat.

A nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételének tehát egyik feltétele, hogy embertársainkat önmagunkhoz hasonló mentális ágensnek tekintsük, akik – hozzánk hasonlóan – képesek a velük interakcióba kerülő társaik figyelmét irányítani és követni (l. Tomasello 2002: 109–113, Sinha 2001).⁴ Ezzel összefüggésben képesek saját mentális állapotaikat (szándékaikat, vágya-

³ A diskurzusvilág itt követett értelmezése összefüggésbe hozható Tolcsvai Nagy (2001: 121–125) szöveg-világ, valamint Langacker (2008: 463–467) aktuális diskurzustér (current discourse space) fogalmával.

⁴ A nyelvi megismeréssel kapcsolatos intencionalitás így nem egyszerűen csak célelvűséget, célra irányulást jelent. A szimbolikus kommunikációval összefüggésben az intencionalitás két további aspektusát is figyelembe kell venni. A kommunikációs szándékok egyfelől a másokra mint önmagunkhoz hasonló intencionális ágensre, másfelől a közösen birtokba vehető, azaz megosztható világra, annak bizonyos dolgára vagy eseményére is irányulnak (l. még Tátrai 2011).

ikat, vélelmeiket és érzelmeiket) kifejezésre juttatni, és egyúttal a másik mentális állapotait (szándékait, vágyait, vélelmeit és érzelmeit) befolyásolni (vö. még Croft 1994, Searle 2000: 134–161). A másokkal való azonosulás képessége feltehetően az emberi fajra jellemző kivételes biológiai adottság, amely a társas interakciókban bontakozik ki (l. erről Sinha 2001, valamint Tomasello 2002: 21–64). A nyelvi megismerést ennél fogva alapvetően jellemzi az **interszubsjektivitás**: a világ nyelvi megismeréséhez önmagunk másokhoz viszonyított és mások önmagunkhoz viszonyított megértésén át vezet az út (l. még Tomasello 2003, 2011). A nyelvi szimbólumok használatának további – a másik és magunk mentális ágensként történő értelmezésétől közel sem függetleníthető – jellegzetessége a **referencialitás**. Ahogy az ábrán is látható, az interszubsjektív nyelvi megismerést egy triadikus viszonyrendszer jellemzi, amelyet referenciális háromszögnek is szokás nevezni: (1) valaki (2) valakinek (3) valamire irányítja a figyelmét. A nyelvi referencia ennél fogva olyan interszubsjektív aktusként nyer értelmezést, amelynek során a másikat a nyelvi szimbólumok segítségével megpróbáljuk rávenni arra, hogy figyelmét a minket körülvevő és egyúttal minket is magában foglaló világból valami, a többitől elkülönülő entitásra, illetőleg az azt magában foglaló referenciális jelenetre irányítsa (l. Sinha 1999).

Amennyiben a közös figyelem működését, egymás figyelmének irányítását, illetve követését a nyelvi megismerés jellegadó tulajdonságaként szemléljük, a deixis műveletét közel sem tekinthetjük periférikus, járulékos nyelvi jelenségnek. Éppen ellenkezőleg: a nyelvi jelentésképzés dinamikus folyamatának vizsgálatában érdemes alapvető szerepet tulajdonítanunk ennek a nyelvi műveletnek (vö. Langacker 2002: 1–2). Annál is inkább, mert az ún. „protoszimbolikus” **deiktikus gesztusok** alkalmazását ugyancsak a szimbolikus kommunikáció emergens tulajdonságaként megjelenő figyelemirányítás interszubsjektív aktusa jellemzi (l. Sinha 2001). E rámutatásos gesztusokkal ugyanis – még ha nem is adnak lehetőséget a tapasztalatok olyan rugalmas módon történő fogalmi megkonstruálására, mint a lényegesen nagyobb fokú kidolgozottsággal és szisztematikus elrendeződéssel jellemezhető nyelvi szimbólumok (l. ehhez Langacker 1987, 2008: 55–89, valamint Tolcsvai Nagy 2010: 30–48) – ugyancsak valaki irányítja valakinek a figyelmét valamire. Ám a deixis nyelvi művelete szempontjából az eddig mondottaknak vannak még további lényegi implikációi és következményei is.

2.3. A közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubsjektív **kontextust**, amelyben a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése (diskurzusvilágbeli **lehorgonyzása**) megtörténik (l. Sinha 1999, Tomasello 2002, vö. még Brisard 2002: xii). Az így értett kontextus nem előre adott, a megnyilatkozásoktól függetlenül létező realitás. Sokkal inkább olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, társas és mentális világát foglalja magában (l. Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2004, továbbá vö. még Croft 2009). A fizikai világ a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből épül fel. A társas világ a résztvevők által feldolgozott szociokulturális viszonyrendszert öleli fel. A mentális világ pedig a résztvevők maguknak és egymásnak tulajdonított mentális állapotait (szándékait, vágyait, vélelmeit és érzelmeit) tartalmazza. Mindezzel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a fizikai, társas és mentális világ nem alkot homológ sort. Amíg a prototipikus deiktikus kifejezések működése szempontjából lényegi szerepet játszó fizikai és társas világ a nyelvi cselekvésnek, addig a mentális világ a nyelvi gondolkodásnak, a résztvevői tudatok aktív működésének biztosít terepet (vö. Bruner 1986: 27). Mindamellett ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a fizikai, társas és mentális világ kölcsönösen feltételezik egymást. Egyfelől a diskurzus során a résztvevőket körülvevő fizikai és társas világ az elmékben reprezentálódik, másfelől az elmék működéséről csak a fizikai és társas környezet figyelembevételével, ahhoz való viszonyukban beszélhetünk. Az interszubsjektív kontextus létrejötté tehát dinamikus folyamat:

a résztvevők a feldolgozás során kisebb-nagyobb erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, társas és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák az éppen folyó diskurzusban alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kommunikációs igényeket kielégítő referenciális értelmezését. A közös figyelmi jelenet során létrejövő interszubjektív kontextus fogalma tehát lényegében megfeleltethető Langacker (2002: 7) alap (ground) fogalmának, amelyet a diskurzusvilág (current discourse space) központi részeként értelmez: „Az alap terminust a beszédeseményre, annak résztvevőire és azok közvetlen körülményeire utalva használom.”⁵ Brisard (2002: xi) szintén hasonlóképpen értelmezi az alap (ground) fogalmát: „...az alap vagy beszédhelyzet magában foglalja magát a beszédeseményt, annak résztvevőit és azok saját tudását”.⁶

Mindez azt is jelenti egyben, hogy a dolgokat és az eseményeket reprezentáló nyelvi szimbólumok a diskurzusvilágban azáltal horgonyozódnak le (grounding), hogy szerepet kapnak az adott referenciális jelenet közös megfigyelésében. A referenciális jelenet a közös figyelmi jelenet során mások számára nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, nyelviileg megjelenített esemény, történés, állapot (l. Tátrai 2011).

- (1) a. Ezt most neked ajándékozom.
 b. Nézd, ott jön Kornél a barátjával.
 c. Tegnap Kornél az egész délutánt a könyvtárban töltötte.
 d. Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.

Az (1a–b) példákban a megnyilatkozó az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal olyan referenciális jelenetre irányítja beszédpartnere figyelmét, amely perceptuálisan megfigyelhető mindkettejük számára. A különbség közöttük az, hogy az (1a)-ban a diskurzus résztvevői maguk is szereplői, cselekvő részesei a nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenetnek (l. Langacker 2008: 256–260). Nem véletlen, hogy e példamondat prototipikusnak mondható deiktikus nyelvi kifejezések köré szerveződik: az *ezt* a résztvevők fizikai terét, a *most* a beszédesemény idejét, a *neked* személyes névmás és az *ajándékozom* E/1. személyragja pedig a résztvevők személyközi viszonyait vonják be az értelmezésbe azáltal, hogy megkövetelik azok feldolgozását. Az (1b)-ben viszont a közös figyelmi jelenet résztvevői már nem jelennek meg annak a referenciális jelenetnek a szereplőiként, amely Kornél és a barátja közeledtéről tudósít. Ahogy ezt a metapragmatikai reflexióként (l. Verschueren 1999: 187–198, Tátrai 2006, 2011) működő első tagmondat, amelyben a címzett és ezáltal maga a közös figyelmi jelenet is objektivizálódik, nyelviileg explicitté teszi, csak a külső szemlélők pozícióját foglalják el a második tagmondatban megjelenített esemény vonatkozásában. Mindazonáltal az e példában szereplő *ott* és *jön* deiktikus kifejezések sikeres értelmezéséhez is szükség van a résztvevők közös fizikai terének a feldolgozására.

Ahogy azonban az (1c–d) példák szemléltetik, a nyelvi szimbólumok alkalmazásával nem csak arra nyílik lehetőség, hogy a megnyilatkozó olyan referenciális jelenetekre irányítsa a másik figyelmét, amelyet az perceptuálisan képes feldolgozni. A nyelvi tevékenységet folytató emberek olyan tapasztalatokat is meg tudnak osztani egymással, amelyek nem kötődnek a beszédesemény (azaz a közös figyelmi jelenet) konkrét fizikai világához. Az ilyen esetekben a referenciális jelenet a nyelvi szimbólumokon keresztül úgy válik a másik számára hozzáférhetővé, hogy azt anélkül is megérti, hogy perceptuálisan megfigyelhetné. Így az ilyen ese-

⁵ „I use the term of ground for the speech event, its participants, and its immediate circumstances” (Langacker 2002: 7).

⁶ „...ground or situation of speech, including the speech event itself, its participants, and their respective sphere of knowledge” (Brisard 2002: xi).

tek – szemben az (1a–b)-hez hasonló esetekkel – azt sem követelik meg, hogy a résztvevők ugyanabban a közös térben helyezkedjenek el. Ám az (1c) és az (1d) között van egy lényeges különbség is. Az (1c)-ben a *tegnap* deiktikus kifejezés egyértelművé teszi a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti térbeli-időbeli kontiguitást (érintkezést). Egyértelművé teszi ugyanis, hogy a megnyilatkozó olyan eseményről számol be a beszédpartnerének, amely az ő valós világukban korábban történt, és amelyet így közvetlenül a saját világukkal kapcsolatos tapasztalataik kontextusára tudnak vonatkoztatni. Másképpen fogalmazva: a *tegnap* deiktikus kifejezés azt jelzi, hogy a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet – hasonlóan az (1a–b) példákhoz – tér- és időbeli kontiguitáson alapuló **deiktikus kapcsolat**-ban vannak egymással.⁷ A **térbeli és időbeli kontiguitás** azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Következésképpen lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például *ebben a házban, a szomszéd utcában, a folyó másik oldalán, illetve tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században, holnapután* stb. (l. Tátrai 2011: 186–187). A nyelvi megismerés azonban olyan referenciális jelenet megértését is lehetővé teszi, amelyet a résztvevők nem feltétlenül vonatkoztatnak közvetlenül a valós világgal kapcsolatos tapasztalataik kontextusára. Így járunk el például mi is akkor, amikor az (1d)-t Kosztolányi Dezső *A kulcs* című novellájának első mondataként olvassuk. Ekkor a referenciális jelenet – mivel nem hozzuk tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatba a beszédesemény világával – fikcióként nyer értelmezést. Az (1d) mindazonáltal lehet természetesen saját tapasztaláson alapuló esemény felidézése is. Annyi azonban ekkor is megállapítható róla, hogy a mondat nem tartalmaz olyan nyelvi megoldást, amely a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet deiktikus kapcsolatát előtérbe helyezné (profilálná), azaz egyértelművé tenné.⁸

Mindazonáltal – még akkor is, ha fikcióként értelmezzük – az (1d)-ben szereplő elemi mondat is lehorgonyozódik a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában. Ahogy az egyébiránt az (1a–c) példákban is megfigyelhető, a dolgokat megnevező főnevek esetében a határozatlan-ság, illetve a határozottság jelölése (*egy tízéves kisfiú, a kapushoz*), a dolgok közötti temporális relációt megnevező ige esetében pedig az idő, illetve a mód jelölése (*odalépett*) segíti elő az elemi mondat lehorgonyzását. A lehorgonyzás a típusmegnevezésből egyedi példányt hoz létre, a típus egy megvalósulását (instantiation) profilálja az alaphoz, vagyis a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához viszonyítva (l. Langacker 2002: 6–15, valamint Tolcsvai Nagy 2010: 130–132). A **lehorgonyzó nyelvi elemek** alkalmazása tehát azt segíti elő, hogy az adott diskurzusból megjelenő elemi mondatot arra a referenciális jelenetre – annak egészére vagy egy határolt részére – vonatkoztassuk, amelyre a közös figyelmi jelenet keretében a diskurzus résztvevőinek a figyelme irányul. Ez indokolja a deixis fogalmának olyan kiterjedt értelmezését, amely szerint a lehorgonyzó elemeket is e nyitott, prototípuselvű kategóriába soroljuk (l. Langacker 2002, Brisard 2002, valamint vö. még pl. Stockwell 2002: 41–57).⁹ Ugyanis ahogy a **prototipikus deiktikus kifejezések** (*én, te, itt, ott, most, tegnap* stb.) kontextusfüg-

⁷ A tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatról l. még Tátrai 2005, 2010, ahol e viszonyt a *közvetlen referenciális kapcsolat* terminus jelöli. Vö. Langacker (2002) *lehorgonyzó kapcsolat* (grounding relation) fogalmával.

⁸ Ahogy egyébiránt az (1c) is értelmezhető fikcióként. Ám ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy az aktuális megnyilatkozó egy fiktív megnyilatkozót ágyaz be a szövegébe, aki immár a saját világában történekről számol be az adott módon. Másképpen szólva: ebben az esetben a referenciális jelenet magában foglal egy fiktív közös figyelmi jelenetet az onnan megérthetővé tett fiktív referenciális jelenettel együtt.

⁹ Langacker a lehorgonyzó elemek deiktikus természetét hangsúlyozza: „Grounding elements are [...] deictic in nature” (2002: 7).

gő referenciapontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait, úgy a lehorgonyzó nyelvi elemek szintén kontextusfüggő referenciapontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és az azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez. Ám a prototipikus deiktikus kifejezések és a lehorgonyzó nyelvi elemek működése között akadnak lényegi, egymástól közel sem független különbségek:

- Amíg a prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó elemek alkalmazása önmagában nem hozza létre, illetőleg nem profilálja ezt a relációt (vö. Langacker 2002: 11–15).
- Amíg a prototipikus deiktikus elemek sikeres referenciális értelmezése megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális ismeretek feldolgozását, addig a lehorgonyzó elemek csupán mentális kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet résztvevői és a lehorgonyzott entitások között a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megfigyelését, megértését illetően (vö. Langacker 2002: 6–8, Brisard 2002: xv–xvi).
- Amíg a prototipikus deiktikus elemek a referenciális jelenet térbeli, időbeli és személyközi viszonyait (dimenzióit) teszik hozzáférhetővé egy kontextusfüggő kiindulópontból, addig a lehorgonyzó elemek a referenciális jelenet dolgainak és eseményeinek – egyéb-iránt ugyancsak kontextusfüggő kiindulópontból történő – megjelenítésében kapnak szerepet (vö. Brisard 2002: xi–xvii).

3. A személyek és a dolgok deiktikus jelölése

A fenti szempontokat érvényesítve a továbbiakban a hagyományosan deiktikus kifejezéseként számon tartott harmadik személyű névmások, valamint a közelre és távolra mutató névmások működésére összpontosítunk. E kifejezések vizsgálata a 2.3. végén tárgyalt tulajdonságok mentén azért lehet különösen tanulságos, mert eszerint jellemzően nem funkcionálnak sem prototipikus deiktikus kifejezéseként, sem prototipikus lehorgonyzó elemekként. Működésük sokkal inkább azt mutatja, hogy a két művelet prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként célszerű kezelni őket. E feltevésünk mellett – a magyar nyelvre összpontosítva – először a harmadik személyű (3.1.), majd a dologra mutató névmások (3.2.) funkcionálásának áttekintésével, végül a közöttük lévő korrelációknak (3.3.) a bemutatásával érvelünk.

3.1. A harmadik személyű személyes névmások

A harmadik személyű személyes névmások, az *ő* és az *ők* használata alapvetően a társas deixis, azon belül a személydeixis műveletéhez kötődik. A **társas deixis** azokat a nyelvi műveleteket fogja át, amelyek a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozásából származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet személyközi viszonyainak a megértéséhez járul hozzá. A társas deixis egyfelől a beszédeseemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepviszonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A résztvevői szerepek megjelenítésének kérdéseit a személydeixis, az azokhoz szorosan kapcsolódó társadalmi szerepviszonyok kifejezésének problémáit pedig az attitűddeixis fogalma öleli fel (Tátrai 2010: 215).

A **személydeixis**ről általánosságban az állapítható meg, hogy az egyes szám első és második személyű nyelvi formák (névmások és inflexiós morfémák) általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezéseként funkcionálnak, amelyek a közös figyelmi jelenet résztvevőire, vagyis a kontextus társas világának központi szereplőire vonatkoznak (l. bővebben Tátrai 2010: 215–218, a névmásokat fókuszba helyezve Laczkó 2006: 47–50). Az egyes szám **harmadik személyű** deiktikus kifejezések szerepe az első és második személyű deiktikus kifejezésekéhez képest negatívan határozható meg. Olyan, a referenciális jelenetben szereplő személyt jelölhetnek, aki – habár a résztvevők közös fizikai terében jelen lehet – nem részese magának a közös figyelmi jelenetként értett beszédeseménynek. A többes számú formák közül pedig az első és a második személy jellemzően a heterogén többség fogalmát reprezentálják. A *mi* alapvetően az *én* és még valaki(k), egyéb második és/vagy harmadik személyek. Szemben az exkluzív használattal, ahol kimarad a második személy, inkluzív használat esetén a *mi* magában foglalja az *én* és az esetleges *ő(k)* mellett az egy vagy több *te-t* is.¹⁰ A *ti* pedig, amely nem tartalmazza a beszélőt, jelölhet több megszólítottat is, de jelölhet a megszólított(ak) mellett egyéb harmadik személy(eke)t is. Ezzel szemben az *ők* homogén többség: sematikusan több, a beszédeseményen kívül lévő személyt jelöl (vö. Laczkó 2006: 49–50).

Maga a személyes névmási rendszer a hat alapalakkal (*én, te, ő, mi, ti, ők*) a **nyelvtani szám- és személy kategóriáját** is reprezentálja egyben. A magyarban – annak agglutináló volta miatt – a szám- és személykategória realizálódik inflexiós morfémaként is. Egyfelől magán a véges igeen kötelezően megjelenik az alannal mint referenciaponttal számban és személyben egyező igerag, amely a mai magyar nyelvben kizárólagosan a formához igazodik.¹¹ Másfelől létezik egy másik jellegzetes egyeztetési művelet, azaz referenciapont-szerkezet is, amely a birtoklás nyelvi kifejezésében, a birtokos szerkezetben jelenik meg (l. Tolcsvai Nagy 2005, 2010: 82–85). Az első és a második személy szükségszerűen kontextusfüggő referenciaponttal rendelkezik, a harmadik személy esetében azonban a kontextusfüggő referenciapont mellett nominális szerkezet is megjelenhet referenciapontként. Mindez azt jelenti, hogy a harmadik személyű névmások és a hozzájuk kapcsolódó inflexiós morfémák a lehorgonyzott főnevekhez (nominálisokhoz) hasonlóan működnek. Például a *fiú(k)* és a *Kornél(ék)* típusú nominálisok vagy az *ő(k)* is azáltal horgonyozódnak le a közös figyelmi jelenetben, hogy a referenciális jelenet olyan meghatározott szereplőjére vagy szereplőire vonatkoznak, akik nem azonosak a beszédesemény résztvevőivel.

A fentiek értelmében a harmadik személyű deiktikus kifejezések nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Mindezt az is egyértelművé teszi, hogy nem jellemzi őket a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesz-

¹⁰ A *mi* névmásnak létezik olyan használata, amelyben a többes alak valójában a beszélőt reprezentálja („királyi” többes, és olyan is, amelyben az *én* nem szerepel, ám a hallgatóval való közösségvállalást reprezentálja (pl. az orvos a betegnél: *Hogy aludtunk?*). Ezekre a használatokra és funkcióikra ebben a dolgozatban nem térünk ki (l. erről Tátrai 2010: 215–218).

¹¹ A formai egyeztetés annyira erősen rögzült a magyarban, hogy az elemi mondaton (clause) belül kizárólag ezt a formát találjuk, és csak azon túl lehetséges ettől elérő megvalósulás. Például: *Sok fiú jött ki a pályára*. Annak ellenére, hogy a *sok* egyértelműsíti a többség fogalmát, az egyes számú *fiú* főnév csak az E/3. igeragot teszi lehetővé. Összetett mondatban vagy szövegbe ágyazódva azonban a *sok fiú* többesfogalmat aktiválhatja a többes igei személyragot vagy kötelezően magát a többes számú személyes névmást, attól függően, hogy a két tagmondat kapcsolata mennyire grammatikalizálódott: *Sok fiú jött ki a pályára, hogy megnézzel/megnézzék a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára, és megnéztel/megnézték a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára. Megnézték a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára. Ők verték szét a stadiont*. (Vö. Rácz 1990.)

tussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg.¹² A (2a–d) példák a **gesztussal kísért használatot** szemléltetik, amelynek feltétele, hogy a résztvevők, a megnyilatkozó és beszédpartnere, valamint a referenciális jelenet E/3. személlyel jelölt szereplője egy térben és időben legyenek. (Az alábbiakban szereplő példák elemzései a téma empirikus kutatását kívánják megalapozni. A példák olyan saját gyűjtésű korpuszból származnak, amely tartalmaz személyes résztvevői megfigyelésen alapuló eseteket, az Index internetes hírportál topikjából származó adatokat, valamint a Magyar Nemzeti Szövegtárból válogatott példákat.)

- (2) a. Őt láttam valamelyik reggel a professzorral az egyetemen.
 b. Ő bukott meg egyedül a vizsgán.
 c. Én most rögtön megszólítom.
 d. Na végre, megérkezett.

Képzeli el, hogy a (2a–d) akkor hangzik el, amikor a harmadik személyű névmással vagy csupán a harmadik személyű inflexiók morféimával megjelölt személy belép abba a terembe, ahol a résztvevők tartózkodnak, és a résztvevők – egymás által feldolgozott – tekintete erre a személyre szegeződik. A névmási megjelölés és a testetlen megvalósulás (zéró + inflexió) közötti különbség azon alapul, hogy a résztvevőknek milyen közös tudása aktiválódik arról a harmadik személy személynél, akire a közös figyelem irányul. Például hogy részese volt-e valamilyen mértékben a korábbi megnyilatkozásoknak, és milyen módon volt az. A (2a–b) esetében a belépő személy a figyelem fókuszába kerül, a beszélő azonosítja, aktiválja a perceptuálisan feldolgozott jelenetben a hallgató számára azt, hogy éppen az adott belépőről van szó. Ekkor a névmás biztosítja az elemi mondaton belül az aktiváltságot. Ezzel szemben a (2c–d) névmási jelöletlensége azt implikálja, hogy a szóban forgó személy a beszélő és a hallgató számára már erősen aktivált (például már hosszabb ideje őt nézik vagy őrá várnak), így a figyelemirányítás az igei inflexióval is megvalósulhat. A (2c)-ben a harmadik személyt az E/1.-es igerag jelöli, hiszen a magyarban az igei inflexió kettős referenciapont-szerkezettel rendelkezik, az alany szám- és személybeli egyezése mellett a tárgyi szerepű nominális is referenciapontként szolgál, amely az általános és a határozott igei paradigma közötti választást határozza meg.¹³

A (3a–c) az **anaforikus**, illetve **kataforikus használatot** szemlélteti, amely – szemben a gesztussal kísért használattal – nem követeli meg azt, hogy a referenciális jelenet perceptuálisan megfigyelhető legyen a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.

- (3) a. M. P. megbukott. Ő már csak tudja. Csak az őt a miniszterelnöki székbe ültető párt nem hajlandó ezt tudomásul venni – egyelőre.
 b. Ferenczi Ilona zenetörténettel foglalkozik. Évek óta oktat a Zeneakadémián.

¹² Esetenként azonban előfordulhat a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek olyan sajátos használata is, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használatától. Például a *Na, beszéltél vele?* mondatban az E/3. személyes névmás ragozott formája (*vele*) olyasvalakire is vonatkozhat, aki nincs jelen a beszédhelyzetben sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez. Elképzelhető ugyanis, hogy a kérdés címzettjének valamely harmadik személlyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanában fontos megbeszélni valójága van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja. A diskurzus résztvevőinek így nem szükséges egyéb módon kifejtetté tenniük, hogy kire is vonatkozik az E/3. forma (l. Tátrai 2010: 217–218).

¹³ A hagyományos nyelvtanban ezt a jelenséget nevezik határozottságbeli egyeztetésnek (vö. Rác 1990).

c. Botrány. *Róla* beszél az egész ország. Fazekas Róbert diszkoszvető dopplingolt.

A (3a–b) mondatok jellegzetesen anaforikus műveleteket reprezentálnak. A (3a)-ban az antecedens *M. P.*, az *ő* második mondatbeli megjelenését a kontrasztivitás indokolja. A kötelező megjelenés itt a testetlen (zéró + inflexió) anaforával áll szemben, amelynek használatát a (3b) szemlélteti. A (3a) harmadik mondatába viszont az *őt* nem lehet testetlen: a tagmondat nyelvtani konstruálása kívánja meg a kitételét, hiszen a tárgy az *ültető* igenév szemantikailag szorosan kapcsolódó argumentuma. (A névmási anaforáról részletesen lásd Kocsány 1995, Tolcsvai 2001: 205–219, továbbá vö. É. Kiss 1992. Az *ő* névmás kötelező megjelenésével kapcsolatban összefoglalóan l. Tolcsvai Nagy 2001: 209.) A (3c) névmása (*róla*) katafora, posztcedense a következő mondat alanya (*Fazekas Róbert*). A névmási katafora működéséről, amely a magyar szakirodalomban meglehetősen feltáratlan terület, annyi megállapítható, hogy feldolgozása a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést kíván, mint a névmási anafora feldolgozása, mivel itt először egy nagyon sematikus konceptualizáció történik (névmással vagy testetlenül), és csak később jön létre a főnévvel a szemantikai művelet.

Az anaforikus, illetve kataforikus használatú harmadik személyű névmási és a testetlen formák referenciális értelmezését tehát voltaképpen két referenciapont együttes működése teszi lehetővé (vö. van Hoek 1997). Egyfelől a koreferenciális viszonyrendszer keretében az antecedensként, illetve posztcedensként megjelenő fogalom tölti be a referenciapont szerepét, amely az anaforaként (vagy kataforaként) megjelenő elemhez mint célhoz elvezet. Másfelől a beszélő is megjelenik kontextusfüggő referenciapontként, amelyhez képest az anaforikus (vagy kataforikus) harmadik személyű formák olyan személyeket jelölnek, akikről annyi mindenképpen tudható, hogy nem részesei a beszédeseménynek, azaz nem töltik be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét (l. Tátrai 2010: 213). Amikor a harmadik személyű formák perceptuálisan nem megfigyelhető referenciális jelenet szereplőit jelölik, akkor használatuk önmagában – szemben az ilyen esetekben használt első és második személyű formák használatával – nem implikál térbeli és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között. Ebből a szempontból tehát az anaforikus (és kataforikus) harmadik személyű névmási és inflexiók formák a nominális szerkezetekhez hasonló tulajdonságokat mutatnak, amelyek szintén nem profilálják a deiktikus kapcsolatot. (Nyilvánvaló különbség a nominálisok, valamint az anaforikus vagy kataforikus névmások és az inflexiók formák között az, hogy míg a lehorgonyzott főnevek nem szükségszerűen anaforikusak és főleg nem kataforikusak, viszont antecedensként vagy posztcedensként minden további nélkül funkcionálhatnak, addig a névmás és az inflexiók forma nem lehet antecedens vagy posztcedens.) A gesztussal kísért használat viszont profilálja a deiktikus kapcsolatot: a gesztusra éppen e kapcsolat profilálása érdekében van szükség.

Mindazonáltal az '*ő*' szerepe nemcsak negatívan, hanem pozitívan is megközelíthető, mégpedig az '*ez/az*' névmásokhoz képest. A beszédesemény résztvevőihez hasonlóan az azon kívül eső személyeket sem csupán csak térben érzékelhető entitásokként értelmezzük, hanem elsősorban egy **társas viszonyrendszer szereplőiként**. Így a harmadik személyű névmások és a hasonló funkciót betöltő inflexiók morfémák – szemben az alapesetben dolgot jelölő mutató névmásokkal – olyan entitasokat jelölnek, akik nemcsak fiziológiailag hasonlóak a beszédesemény résztvevőéhez, hanem azokhoz hasonló mentális ágensek, azaz olyan potenciális beszédpartnerek, akikkel diszkurzív viszonyba lehet kerülni. Mindez látványosan mutatkozik meg a magyarban, amely – az uráli nyelvekhez hasonlóan – nem különböztet meg nyelvtanilag grammatikai nemeket, de a természetes nemek sem képződnek le a személyes névmási rendszerben, azaz nincs hím-, nő- és semleges nemű differenciáció. Vagyis a harmadik személyű deiktikus *ő* alapesetben sze-

mélyre, azaz humán létezőre vonatkozhat, annak nemétől függetlenül, tárgyi entitásra viszont nem. Az élettelen dolgokat pedig alapesetben mutató névmások jelölik, mégpedig olyan módon, hogy mindeközben a téri közel-távolság leképezés folyamatosan működik. Ez pedig azt jelenti, hogy személyre rá tudunk mutatni anélkül, hogy a résztvevőket körülvevő fizikai teret árnyaltan leképeznénk, és nyelviileg is kifejeznénk (az ő térben feltehetően távol van a beszélőtől és a hallgatótól, és minthogy a beszédeseménynek nem része, így ez egyben mentális távolságot is jelent). Az élettelen dolgokat viszont a mutató névmásokkal csak úgy tudjuk deiktikusan a diskurzusvilág részévé tenni, hogy közben a deiktikus központból a közelség-távolság tekintetében a pontos téri elrendezést is végrehajtjuk.

3.2. A dologra mutató névmások

A dolgokat deiktikusan leglátványosabban a térbeliséget érvényesítő *az*, *ez* mutató névmás jelöli. A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő **térdeixis**ről (vö. Tátrai 2010) elmondható, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgásuk irányát reprezentálják (*itt*, *ott*, *ide*, *oda* stb.). A térdeixis fogalmkörébe vonhatók ugyanakkor a dolgot (*ez*, *az*) és azzal kapcsolatos egyéb körülményt (*ezzel*, *azzal*, *ezért*, *azért* stb.), valamint a módot és állapotot (*így*, *úgy*), illetve a minőséget és mennyiséget (*ilyen*, *olyan*, *ennyi*, *annyi*) megjelenítő kifejezések is (l. Tolcsvai Nagy 2001: 175–180; vö. 1. táblázat). E kifejezések besorolását a térdeixis átfogó kategóriájába az indokolja, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását (l. Laczkó 2008, Tátrai 2010: 219–221).¹⁴

	Közelre mutató (magas hangrendű)	Távolra mutató (mély hangrendű)
Lokalizáció vagy mozgás iránya (a térdeixis központi példányai)	<i>itt</i> , <i>ide</i> , <i>innen/innét</i>	<i>ott</i> , <i>oda</i> , <i>onnan/onnét</i>
Dolog	<i>ez</i> , <i>ezt</i>	<i>az</i> , <i>azt</i>
Dolgokkal kapcsolatos körülmények	<i>ezzel</i> , <i>ezért</i> stb.	<i>azzal</i> , <i>azért</i> stb.
Minőség vagy mennyiség	<i>ilyen</i> , <i>ennyi</i>	<i>olyan</i> , <i>annyi</i>
Mód vagy állapot	<i>így</i>	<i>úgy</i>

1. táblázat

¹⁴ A térdeixis átfogó kategóriájának prototípuselvű nyitottságát mutatja, hogy amíg a lokalizációt vagy irányt jelölő mutató névmások egyértelműen a térbeliséget helyezik előtérbe, addig a dologra mutatók esetében a tér- és dologszerűség együtt érvényesül, a módot megjelenítve pedig a tér már háttértényezővé válik.

Amint a fenti példák is sejteni engedik, a magyar mutató névmások szótározható egyedszáma viszonylagosan nagy, és ennek az az oka, hogy a főnévi szerepű mutató névmások (*ez, az*) mellett történetileg kialakultak melléknévi, valamint határozószói formák is oly módon, hogy az ősi névmástövek a viszonyragokkal együtt lexikalizálódtak, így önállóan, további nyelvi eszköz nélkül fejeznek ki különféle nyelvtani viszonyítást, azaz a névmás a rá jellemző sematikus konceptuális jelentése mellett rendelkezik a magyar esetragok nagymértékben sematikus jelentésszerkezetével is, így egészítve ki a ragozott névmási alakok rendszerét. Ezeknek a névmási elemeknek legalapvetőbb funkciója a térjelölésben határozható meg, prototipikusan a következő rendszerben: az úgynevezett lokalizáláson belül, az elhelyezésben rámutatásos helyzeti vagy ugyancsak a lokalizáláson belül az irányadásban rámutatásos helyzeti elrendeződésben, amely következetesen kettős rendszert alkot: a közelre és a távolra mutatót (l. Vater 1991, Tolcsvai Nagy 2001: 132–140). Ez a térbeliséget kifejező nyelvi egységek között a mutató névmási szóosztályban teljes mértékben ikonikus jelleggel valósul meg: a magas hangrendű forma mindig a közel (*ez, itt, ide, innen, ilyen, ennyi, így*), a mély hangrendű a távol (*az, ott, oda, onnan, olyan, annyi, úgy*) kategóriáját jelöli. Ez a kettősség a magyar nyelv mutató névmási szóosztályában kivételenség nélkül érvényesül, a rendszert teljes mértékben és következetesen kiteljesítve mutatja. A közelre és távolra mutató nyelvi elemeknek a működését a deiktikus centrum feltételezése magyarázza. A közelre mutató **deiktikus elemek** alapesetben a beszélő elhelyezkedésére, illetve a hozzá közel eső helyekre, a **távolra mutató deiktikus elemek** viszont a beszélőtől távol(abb) eső – vagy a megszólított, vagy mások közelében lévő – helyekre utalnak. Mindazonáltal itt is hangsúlyozni kell, hogy ez az egocentricizmus a beszédesemény résztvevői között létrejövő interszubjektív viszonyrendszer keretében működik. A megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és a deixis műveletével hozzáférhetővé tett entitásokat abból a kontextusfüggő kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált.

3.2.1. A térdeixis kategóriájának középpontjában álló helydeixisre, akárcsak a személy- és idődeixisre jellemző az, hogy explicitté tudják tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak (*én, itt, most*). A **dologra** vonatkozó mutató névmások ebből a szempontból különböznek a deixis prototipikus lehetőségeitől, hiszen esetükben a kontextusfüggő referenciapontot nem tudjuk nyelvileg meghatározni.¹⁵ Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum–objektum szembenállással magyarázható (l. Langacker 2002: 15–20; Tolcsvai Nagy 2011: 177–187, valamint a jelen kötetben). A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. Ezzel függ össze, hogy a mutató névmások lehorgonyzó elemként is funkcionálhatnak. A magyarban például a határozott névelő (*a, az*) a távolra mutató névmásból grammatikalizálódott (Gallasy 1991: 461–474). Ám érdemes közelebbről megvizsgálni a közelre mutató névmások működését.

- (4) a. Tedd le ide.
b. Tedd le erre.
c. Tedd le erre a székre.
d. *Tedd le erre székre.

¹⁵ Hasonlóan egyébiránt a módra és állapotra, illetve minőségre és mennyiségre vonatkozó deiktikus kifejezésekhez, hiszen esetükben sem lehet a kontextusfüggő referenciapontot nyelvileg megjelölni.

- e. *Tedd le ez székre.
 - f. Tedd le e székre.
 - g. Tedd le ezen székre.
 - h. Tedd le eme székre.¹⁶
- (5) Tedd le a székre.

A (4a)-ban az *ide* helydeixis csak azt a beszélő közelében (és hatókörében) lévő helyet specifikálja, ahova valamit le kell rakni. A (4b)-ben viszont az *erre* a hely megadása mellett, azt a résztvevők fizikai terében megfigyelhető dolgot is megjelöli sematikusán, amelyre azt a valamit le kell tennie a megszólítottnak. Mindez azt jelenti, hogy a dologra mutató névmás önmagában állva is nominálisként, azaz a lehorgonyzott főnevekhez hasonlóan viselkedik. Az önálló deiktikus használat esetén csak a névmási jelentés sematikus konceptualizációja érvényesül, amelyet a következőképpen lehet meghatározni: a két- vagy háromdimenziós térben a lokalizálás mint az alap az egyik bázistartomány, ahol az *ez* a beszélőhöz (a deiktikus központhoz) képest valamilyen közelséget jelöl prototipikusan, az *az* valamilyen távolságot, és mindkettő egyformán valamilyen önmagában nem meghatározható alakkal, funkcióval, színnel stb. rendelkező életelen tárgyat jelöl. Így az önálló névmással történő rámutatás prototipikusan tárgyra történik, azaz a beszédesemény terében elhelyezkedő dologra vonatkozik (l. Laczkó 2008: 323–337). A (4c)-ben az *erre a székre* – amely általánosan elterjedt konstrukciónak tartható – azt mutatja, hogy a *szék* főnév lehorgonyzásához határozott névelőre is szükség van. Ebben az esetben a mutató névmás, amely esetben és számban egyeztetve van a diskurzusvilágban már nominálisként lehorgonyzódó determinált főnévvel, további térbeli specifikációt hajt végre a nominális szerkezeten (l. Laczkó 2008: 337–344). Az *ez* és *az* névmásoknak a magyarban jellegzetesen ez a kétféle – a (4b)-vel szemléltetett önálló és a (4c)-vel bemutatott kifejtő – használata figyelhető meg. Szemben az angollal (*this chair*), a magyarban a főneveket csak mutató névmással meglehetősen specifikus esetekben, meglehetősen behatárolt kommunikációs színtereken szokás lehorgonyozni. A (4d)-ben szereplő **erre székre* és a (4e)-ben található **ez székre* nem tekinthető grammatikus szerkezetnek. A (4f–h) megoldásai (*e székre*, *ezen székre*, *eme székre*) pedig, amelyek leginkább megfelelnek az angol *on this chair* konstrukciónak, erőteljesen archaikus színezetűek, és elsősorban a választékos irodalmi(as) nyelvhasználatban találunk rájuk példát.¹⁷ Mindebből az következik, hogy a mutató névmások a magyarban csak nagyon korlátozottan jelennek meg olyan lehorgonyzó elemként, azaz determinánsként, mint például az (5)-tel szemléltetett határozott névelő.

3.2.2. A harmadik személyű személyes névmáshoz hasonlóan a mutató névmásokat is alapvetően a gesztussal kísért, illetve az anaforikus (vagy kataforikus) használat jellemzi. A (4a,b) azt a **gesztussal kísért használatot** példázza, amikor a résztvevők – egymás téri helyzetének ismeretében – egy mutató névmás és egy ahhoz kötődő gesztus (mozdulat, pillantás) segítsé-

¹⁶ Megjegyzendő, hogy (4e) kivételével a mély hangrendű formával is felállítható ez a sor. A (4e) a névelős formával való egybeesés miatt nem tételezhető fel névmási használattal.

¹⁷ Történetileg ezek a formák megelőzik az *ez/az* névmások nominálisokkal való összekapcsolódását, tehát a névelős főnévvel való összekapcsolódást. Ez utóbbi feltehetően úgy jött létre, hogy az önálló használatú névmás referenciális vonatkozása nem volt világos, így kiegészült a lehorgonyzott főnévvel: *ezt* (azaz) *a könyvet*. Majd ebben a konstrukcióban következett be hangsúlyeltolódás, amelynek következtében összetett kompozitumszerkezet jött létre, és ezt ma grammatikalizálódott formaként tartjuk számon (a névmás és a főnév esetben és számban egyeztetve vannak). Ez a fajta szerkezet a középmagyar kor óta adatolható, és fokozatosan kiszorította az *e/a* determináló, lehorgonyzó funkciójú névmásokat, az utóbbinál a névelővel való azonosság is erősen szerepet játszhatott (Horváth 2003: 466, 670).

gével azonosítanak egy dolgot a perceptuálisan megfigyelhető referenciális jelenet részeként. A (4c) ugyancsak gesztussal kísért használatot feltételez (főként a felszólító módú és direktív funkciójú igealak miatt), ám ekkor az adott dolog azonosítása a lehorgonyzott főnévvel (*a székre*) történik meg, amelyen a névmás a téri specifikációt hajtja végre. A gesztussal kísért használatú mutató névmások sikeres referenciális értelmezéséhez tehát elengedhetetlenül szükség van a résztvevőket körülvevő fizikai tér feldolgozásához. Ezekben az egyszerű közös figyelmi jelenetekben a résztvevők ugyanabban az időben és ugyanabban a fizikai térben helyezkednek el. A közelre és a távolra mutató névmás közötti választást alapvetően az határozza meg, hogy a beszélőhöz és a hallgatóhoz képest hol és milyen téri körülmények között helyezkedik el az az entitás, amelyre a beszélő a hallgató figyelmét irányítani akarja. A hallgató számára a megértés akkor lehet sikeres, ha képes belehelyezkedni a beszélő helyzetébe, és érvényesíteni tudja a beszélő kontextusfüggő kiindulópontját. A közelség és a távolság kategóriája tehát a beszédesemény fizikai világának az ismeretétől függ, amelyet elsősorban vizuálisan dolgoznak fel a résztvevők. Ez elsődlegesen a valós téri helyzetet és azon belül az előtér-háttér megkülönböztetést jelenti.

Az alábbi példák néhány jellegzetes helyzeti megvalósulást reprezentálnak:

- (6) a. A: *Ezt* kidobhatom, ugye?
 B: Ne, *azt* szerintem tegyük el.
 b. *Erről az edényről* leszedem a koszt, de *azt az odaégetett lábost* te fogod elmosogatni.
 c. A: *Azt* a darabot kérem.
 B: *Ezt*?
 A: Nem, nem *ezt, azt*.
 d. *Ezen a falon* egy szép terrakotta színt tudok elképzelni, *ezen* meg mondjuk homokszínt.

A (6a)-ban a beszélő (A) a kezében tartott tárgyra irányítja a hallgató (B) figyelmét. A jelenetben ez a tárgy a figura, a beszélő pedig a háttér. Minthogy a tárgy a kezében van, tehát fizikai kontaktusban van vele, a résztvevők egymáshoz viszonyított helyzetétől függetlenül ekkor a beszélő számára mindenképpen közeli, míg a hallgató számára ebben az elrendezésben távoli entitás, akár egymással szemben, akár nagyjából egymás mellett helyezkednek el.¹⁸ A (6b) esetében két tárgy, két edény kerül a figyelem középpontjába, amelyek egymáshoz képest és a résztvevőkhöz képest is elhelyezkednek valahogyan: a beszélőhöz nyilvánvalóan a magas hangrendűvel jelölt forma van közel, a mély hangrendűvel jelölt pedig távol a fizikai térben. A hallgatónak a jelenet feldolgozásához bele kell helyezkednie a beszélő helyzetébe. Akkor, ha a beszélővel nagyjából azonos helyen és helyzetben tartózkodik, a perceptuális feldolgozás számára is nagyjából ugyanaz lesz, mint a beszélőé. Akkor azonban, ha a beszélő és a hallgató nem ugyanabból az irányból képezik le a teret, például egymással szemben állnak, a hallgatónak bele kell helyezkednie a beszélő kiindulópontjába ahhoz, hogy azonosítani tudja az edényeket, azaz a beszélő és a tárgyak helyzetét azonosítania kell. Ekkor a résztvevők térbeli kiindulópontja akár teljes mértékben elmentésen is megvalósulhat, a beszélő által távolinak jelölt entitás pedig a hallgató számára akár közeli is lehet.

¹⁸ Mindez természetesen egyáltalán nem zárja ki a deiktikus kivetítés lehetőségét, vagyis például azt, hogy a közelre mutató deiktikus elem a hallgató nézőpontját jelölje (vö. Verhagen 2007: 65–66). Ebben az esetben a (6a)-ban B válasza így hangoznék: *Ne, ezt szerintem tegyük el.*

A (6c) egy vásárlási helyzetet reprezentál, például a hentesnél. A résztvevők ilyenkor általában egymással szemben helyezkednek el, tehát két egymással ellentétes pontból dolgozzák fel a fizikai teret. A vásárlónak több, egymáshoz nagyon hasonló entitás közül kell geszturálisan ráirányítania az eladó figyelmét arra a dologra, amelyet meg szeretne kapni. A közel-távollétezés ekkor elsősorban az irányítja, hogy az entitásokhoz az eladónak van hozzáférése, ő tud velük fizikai kapcsolatba kerülni. Így A beszélő távolra mutató névmást használ, a sikeres azonosítás érdekében B pedig közelre mutatóval kérdez vissza. A diskurzus harmadik fordulójában a vásárló a fókuszba került és tévesen azonosított entitásra ugyancsak közelre mutató névmással reflektál, ám az újabb kérés kísérlet ismét az eredeti elrendeződésnek megfelelően történik.¹⁹

A (6d)-ben két olyan entitásra irányítja a figyelmet a beszélő, amelyek lehetnek egymással szemben is, és különböző távolságra a résztvevőktől, például a szoba két fala. Az entitások mérete és statikussága azonban befolyásolhatja a kijelölést. Mivel a statikus helyzetű falak jóval nagyobbak a résztvevőknél, és így nem vehetők kézbe, más perspektívát nyitnak a perceptuális feldolgozás során. A példában a két magas hangrendű névmás azt reprezentálja, amikor a beszélő az egyik kijelölt entitásról a figyelem fókuszát áthelyezi a másikra, gesztussal, a tekintet áthelyezésével kísérve, sőt közelebb lépve a kijelölt entitáshoz. Természetesen a résztvevők mozgásának a beszédesemény során fontos szerepe van abban, a tárgyak méretétől függetlenül, hogy az azonosítás melyik névmással történik, a mozgás a térben az egyik legdinamikusabb összetevője lehet ebben a vonatkozásban a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet feldolgozásának.²⁰

Hasonlóképpen a harmadik személyű személyes névmások deiktikus működéséhez, a dolgokra történő geszturális rámutatás megvalósulhat a mutató névmás használata nélkül, pusztán az inflexiók morféimakkal.

(7) Leejtettem, de nem tört el.

A (7) akkor hangzik el, amikor a beszélő például egy vázát tart a kezében. Ekkor az adott tárgyi entitás névmással történő rámutatás nélkül is egyértelműen azonosítható a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy előfordulhat olyan helyzet, amikor több entitás is közel vagy távol van a beszélőtől, és lehetőség nyílik a közelségen, illetve távolságon belüli differenciálásra a feldolgozott összetett jelenetben: *emez* = a „másik” *ez*, *amaz* = a távolabbi *az*, a korpuszvizsgálat azonban azt mutatja, hogy a beszélők kevésbé konstruálják a deiktikus téri elrendeződéseket ezekkel az elemekkel, sokkal inkább a figyelem fókuszálásával az adott entitásra az alapvető *ez/az* formákkal (vö. Laczkó 2009).

²⁰ A következő dialógusban a névmáshasználatot az irányítja, hogy B a beszédesemény során megváltoztatja a helyzetét:

A: Hol a bögrém?

B: Ott van az asztalon. (Két asztal van egy perceptuálisan feldolgozható térben, a konyhaasztal és a dohányzóasztal, a bögre a közelebbi dohányzóasztalon van, A és B egymás mellett ülnek a kanapén, A feltételezi, hogy B meglátja a bögrét, a távolra mutató névmás kettejük közös elhelyezkedéséhez igazodik, fel kell állni a bögréért [távoli]. B ellenben a két asztalt egymáshoz viszonyítja, feláll, és elindul a távolabbi konyhaasztal felé.)

A: Nem ott, itt van. (A „átrendezi” a mozgás miatt a tér leképezését, és B-hez hasonlóan a két asztalt viszonyítja.)

Megjegyzendő még, hogy a figyelem folyamatos továbbfókuszálása erősen jellemző a heterodeixiseknél. Amikor például térképen vagy fényképen hajtunk végre geszturális deixist, és nem viszonyítjuk az entitásokat, hanem mindegyiket elsődleges figuraként magas hangrendű névmással azonosítjuk.

A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixis alapvető kategóriája a deixisnek. Mindezt legjobban talán az mutatja, hogy a térbeli viszonyokat, azon belül dolgokat megjelenítő mutató névmási deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének metaforikus alapjául is szolgálhatnak (l. Marmaridou 2000: 86–116, Laczkó 2008, Tátrai 2010: 219–221). Az alábbi példák ugyancsak a perceptuálisan feldolgozott összetett térben megfigyelhető referenciális jelenethez kapcsolódnak, ám a fentiekkel szemben nem tárgyi entitásokra mutatnak rá. A mutató névmások, illetve névmási szerkezetek nemcsak térben elhelyezkedő dolgokat jelölhetnek deiktikusan, hanem például időtartamokat.

- (8) *Ebben az évben a nyár egy csütörtök délutánra esett...*

Ahogy a (8) is mutatja, az időtartamok jelölése mutató névmással sajátosan névmási szerkezettel történhet. Olyan módon, hogy a lehorgonyzott főnév időjelentésű, amelyet a névmás a megnyilatkozás idejéhez viszonyítva specifikál (l. bővebben Tátrai 2010: 222–224).

A mutató névmások azonban nemcsak időtartamokra, hanem komplex eseményekre is vonatkozhatnak.

- (9) a. *Hű ez most nagyon izgalmas.*
b. *Borzasztó, ezt a kínlódást nem bírom nézni.*

A (9)-ben megjelenített események mindig dinamikusak, nem statikusak, mint a tárgyak, temporalitásuk van, forgatókönyvük lehet. A magas hangrendű névmás erre az összetett reprezentációra mutat rá. A (9a)-ban például a Hungaroringen nézik a beszédesemény résztvevői a versenyt, a (9b)-ben pedig a Puskás Stadionban a magyar labdarúgó-válogatott világbajnoki selejtezőjét. A magas hangrendű névmást az egyidejű szemlélés egyértelműsíti (ugyanígy lehetséges ez a forma az esemény után is, amikor az még aktív a munkamemóriában: *Hű ez nagyon izgalmas volt*). Az eseményt az önálló használatú és a determinált főnévvel kompozitumszerkezetet alkotó névmási forma „dologszerűségként” reprezentálja, az elemi mondat jelentésszerkezetébe mintegy fizikai tárgyként épül be, így ez az eseménydeixisnek nevezhető megvalósulás is a „dologdeixis” részeként fogható fel a térdeixisen belül, ám ekkor előtérbe kerül a temporalitás, a perceptuálisan feldolgozott és akár főnévi nominállissal lehorgonyzott esemény dinamikus jellege, hiszen egy autóverseny vagy labdarúgó-mérkőzés összetett dinamikus események sorából áll. Az esemény főnévvel való megjelölése magas szintű absztrakció eredménye, a főnév komplex szemantikai struktúrájában összekapcsolódnak a fizikai tárgyak egymáshoz való viszonyukban, valamint a dinamikus, temporális cselekvések (vö. Laczkó 2008).

Mindamellet – ahogy alább részletesen szó esik róla – a dologra mutató deiktikus kifejezések magát a diskurzust, illetve annak részeit (3.2.3.), sőt személyeket és a hozzájuk kapcsolódó attitűdöket (3.3.) is megjeleníthetnek metaforikusan.

3.2.3. A mutató névmásoknak – akár önálló, akár kifejtő formában – geszturális használatuk mellett megfigyelhető egyrészt az **anaforikus és kataforikus használata**, másrészt az ezzel összefüggő **diskurzusdeixis**ként történő működésük is. A közelre mutató névmási megvalósulás – még ha nem is tekinthető kizárólagosnak – a magyar nyelvben mindkét esetben prototipikusabbnak mondható, hiszen a névmás a diskurzus közeli részeit hozza játékba (l. Laczkó 2008: 335–337, 341–344, Laczkó 2010). Az anaforaként vagy kataforaként megjelenő mutató névmások, illetve névmási szerkezetek azért funkcionálnak egyúttal diskurzusdeixis-ként, mert az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást (vö. Levinson 1983: 85–94) is megvalósítják az aktuális beszélő kiindulópontjából. A diskurzusdeixis azért

sajátos kategóriája a deixisnek, mert – ellentétben a deixis eddig tárgyalt fajtáival – nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis a résztvevők által feldolgozott szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe, hanem – kiaknázva A DISKURZUS TÉR fogalmi metaforában rejlő lehetőségeket (Marmaridou 2000: 86–116), magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává. Mégpedig azáltal, hogy – a koreferenciális kapcsolatleremtés mellett – a diskurzusbán történő tájékozódást is szervezi egyben (Tátrai 2010: 224–226).

- (10) a. Hallottad már *ezt a viccet*? [...]
 b. *Erről* tud valaki valamit? [...]
 c. [...] *Ezzel* egyáltalán nem tudok egyetérteni.
 d. [...] *Ezzel a tudással* nem érdemes nekivágni a vizsgának.

A (10a–d) a diskurzusdeixisek egyszerű jellegzetes példái, a (10b, c) önálló használatú névmással, a (10a, d) kifejtő, szerkezetes formában valósulnak meg. A diskurzusdeixisek – főleg amikor a diskurzus egyes részeire reflektálnak – nyilvánvalóan anaforikus vagy kataforikus iránnyal rendelkeznek. Hogy a diskurzusdeixis vagy a koreferencia művelete közül melyik profilálódik, összefügg az antecedensként vagy posztcedensként megjelenő konstrukció szemantikai összetettségének kérdésével. Amíg a prototipikus mutató névmási diskurzusdeixis jellemzően egy vagy több elemi jelenetet magában foglaló, összetett konstrukciót tesz metapragmatikai reflexió tárgyává (l. Tátrai 2010: 224), addig a mutató névmási anafora és katafora prototipikus megvalósulásában antecedensként vagy posztcedensként valamilyen nominális konstrukcióval hoz létre koreferenciális kapcsolatot.

- (11) a. Tegnap felmentünk megetetni anyám teknőst. Én *ezt a hülye teknőst* kizárt, hogy valaha megkedveljem.
 b. Ja hogy a Ponyvaregényről van szó. Ha nem lennék ilyen álmos, most azonnal megnézném *azt a filmet*, annyira szeretem.
 c. Ezen az aprítón kívül habverőm, botturmixom és fritőzöm van, de *ezek* gyakorlatilag évtizedek óta.
 d. A régi robotgépemnek is volt aprítója, de *az* nagyon kis teljesítményű volt, és a tartálya is picike.
 e. Én arra a jelenetre gondolok, amikor a nő végül bevallja a pasasnak, hogy halálosan beteg, *az* meg annyira igyekszik tartani magát.

A (11a, b) a konceptuális szójelentésen alapuló anafora és a diskurzusdeixis összekapcsolódásának jellegzetes megvalósulásai. A (11a)-ban a prototipikusnak tekinthető közelre mutató névmás egy ismétléses anaforaviszonyt specifikál (antecedens: *anyám teknőst*, anafora: *a teknőst*, az ez névmás kifejtő módon összekapcsolódva az anaforával valósítja meg a megelőző, közeli diskurzusrészletre való reflektálást, oly módon, hogy ebben a diskurzusrészletben az antecedenssel való szemantikai kapcsolatot is „erősíti”). A (11b)-ben az előző megnyilatkozáshoz hasonló konstruálási jellegzetességet látunk (antecedens: *Ponyvaregény*, anafora: *a filmet*). A távolra mutató névmási forma használatát a beszélő mentális viszonyulása határozza meg, tudniillik szeretné megnézni a filmet, ám ebben valami megakadályozza, így a film „távol” kerül tőle, a névmási forma pedig ezt a viszonyulást profilálja, amely nem attitűdviszony abban az értelemben, hogy nem értékskála mentén valósul meg.

A (11c)-beli példa szemlélteti a diskurzusdeixis és az anafora legnyilvánvalóbb összefüggőségét. Az *ezek* közelre mutató névmás önálló használatú, antecedense *a habverőm, botturmixom, fritőzöm* nominálisok. Ugyanakkor diskurzusszervező elemként is működik, hiszen a diskur-

zusterben a három konyhai gép, amelyek az első elemi mondatban az előtérben álló aprítóval szemben háttérben állnak, közelebb vannak a névmáshoz, és éppen a közelre mutató ezeknek az elemeknek a fókuszálását segíti elő a második elemi mondatban. A távolra mutató prototipikus névmási konstruálás ezt a kiemelő jelleget nem profilálná (a második elemi mondat ezzel a névmással is megvalósítható).²¹

A (11d, e) prototipikus anaforikus megvalósulások. A (11d)-ben a távolra mutató névmás egy potenciális élettelen antecedenssel (*a robotgép aprítója*) valósítja meg a szemantikai összekapcsolódást, a (11e)-ben pedig két potenciális élő antecedens esetében a távolra mutató névmási elemet alapvetően a nézőpont jelöli ki: a beszélőhöz a kontextusban távolabb álló referenst jelöli (antecedens: *pasának*, anafora: *az*). Ezt az elrendeződést támogatja továbbá az antecedens mondatfunkciós szerepe, szemantikai szerepe, továbbá a szövetopik/szövegfókusz szempontja (vö. részletesen Tolcsvai Nagy 2001: 213–222, valamint Pléh–Radics 1976, Kocsány 1995).

3.3. A társas attitűd jelölése

A személyes és mutató névmások gesztussal kísért deiktikus működése alapján megállapíthatjuk tehát, hogy az alapvető szemantikai sémájuk a magyarban a nembeli nyelvi reprezentáció hiánya miatt a személy és élettelen tárgy kettősségében ragadható meg, és ez a lényegi kettősség profilálódik prototipikusan az anyanyelvi beszélők számára. Valójában az ő jelentésmátrixában a személy jelenik meg, amelyben a legsematikusabban jelennek meg a személy differenciálatlan tulajdonságai, ugyanígy az élettelen dolog az *ez/az* mátrixában, ez utóbbiban a további tartománymegoszlással, amely a közel-távol kategóriájához kapcsolódik.²² Ez az elsődlegesnek tekinthető sematikus szemantikai eltérés tehát a geszturális deiktikus használatból adódik, amely az emberi tapasztalás számára direkter módon hozzáférhető, mint a diskurzusterben működésbe lépő szemantikai viszonyok, hiszen az előbbi alapvetően a közös figyelmi jelenet résztvevőinek téri leképezésén alapszik. Vagyis mentálisan könnyebben hozzáférhető, így prototipikus sémává válik. Az anaforikus/kataforikus használatban azonban ez a prototipikus séma részben és meghatározott módon megváltozik. Az eddig elvégzett korpuszelemzéseink igazolják a fentieket, de igazolja az a jelenség is, amelyet az attitűddeixis kategóriájába sorolható névmási működések mutatnak.

A diskurzusterben a két névmásnak ez a fajta szemantikai megoszlása a következőképpen változik meg. A nominativusi és accusativusi egyes számú *ő/öt* formák anafora- vagy katafora-

²¹ Harmadik személyű semleges kiindulópont esetében az efféle konstruálási kettősség azt teszi lehetővé, hogy a diskurzudeixis profiláló szerepe a deiktikus kivetítés részeként működjön, azaz a semleges kiindulópont téri kiindulópontja úgy jelenjen meg, mintha az egyébként a jelöletlen referenciális központtéval lenne azonos: *Péter vett egy könyvet. Hazafelé azt/ezt olvasta a buszon.* (Vö. Laczkó 2009.)

²² Ezt az alapvetőnek tekinthető jelentésmegoszlást olyannyira profiláltuk tekinthetjük, hogy már Brassai, aki az első magyar anaforaleírásokat adta, egyik írásában így fejezi ki a véleményét: „Más viszonyragos szók helyett, mikor az értelem tisztasága okvetlen megkívánja, használunk ugyan helyetteseket: *annak, avval, arra, ahhoz, attól* stb., hanem ezeket: *neki, vele, reá, tőle* stb. Mert az a megkülönböztetés, melly szerint az előbb említettek dologra, az utóbbiak személyekre vonatkoznak, csak agyrem, 's idegen nyelvekről magyarra erőszakolt hacuka" (1852). Arany János is hasonlóan vélekedett: „De az *az* már itt is mutogatja foga fehérjét, hogy ő nem a személynévmás neutruma, mely csupán dologra vitetik (mint például az angol *it*), hanem mutató, még pedig távolra mutató névmás, mely személyre, dologra egyaránt vonatkozhat, mihelyt ezeket a szót magától kissé távolabb viszonyban gondolja" (1982). Ugyancsak ennek a szemantikai profilálódásnak és az ebből eredő zavarnak a következménye az a korábbi, alapvetően nyelvművelő jellegű vita, amely az *őket* és *azokat* többes tárgyas alakú névmások anaforikus használatáról szóltak.

helyzetben is megőrzi a személyre referálásukat, míg a határozóragos formák már nem. Ennek lehetőségét vélhetően az is megteremti, hogy a magyar személyes névmási rendszerben a határozóragos alakok kompozitumszerkezetének a főnévi esetragozástól eltérően erőteljesebben érvényesül az egységstátusza (az esetrag és egy személyt jelölő elem összekapcsolódásának tekinthetők formailag). Ugyanez mondható el a többes formáról is, ám jellegzetes eltéréssel: az accusativusi alak neutrummá válhat, azaz képes élettelen tárgyakra referálni.²³ Nyilvánvalóan ez az egyes számmal való szembeállítás okozza azt a tudománytörténeti tényt, hogy a korábbi szakirodalomban éppen a többes tárgyas *őket* – *azokat* használati szabályára esett a legtöbb figyelem.²⁴

- (12) a. A közkézen forgó Bailey's receptek nekem nem voltak szimpatikusak eddig, de egyszer szívesen kísérleteznék *vele* egy jó recept alapján.
 b. Persze, hogy megnézheti mindenki a periratot. Akit nagyon érdekel, annak állítólag a hivatalban akármikor megmutatják, csak másolatot nem szeretnének kiadni *róla* semmilyen formában.
 c. A zsigeri zsírok veszélyesek, meg kell szabadulni *tőlük*.
 d. A két bor jól megfér együtt a piacon, még nem láttam olyan zöldfülűt, aki összekeverte volna *őket*.
 e. A harangok esküvőre, temetésre szólhatnak, félreverhetik *őket*.

A (12a–c) azokat az anaforikus személyes névmási használatokat reprezentálják, mind egyes (12a, b), mind többes számban (12c), amikor a határozóragos személyes névmás antecedense élettelen entitás: (12a)-ban a *Bailey's* tulajdonnév, (12b)-ben *a periratot* nominális, (12c)-ben pedig *a zsigeri zsírok* nominális szerkezet. Arra vonatkozóan, hogy a különböző formák milyen arányban referálnak élő vagy élettelen antecedensre, egyelőre nincsenek pontos adataink, ám vélhetően nem lesznek az arányok egyenletes megoszlásúak, ez pedig úgy tűnik, hogy részben annak is a függvénye, hogy az elemi mondat igéjének a szemantikája mennyire tartalmazza a másodlagos figurára vonatkozóan azt a meghatározottságot, hogy élő vagy élettelen legyen (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 56–64). A (12d, e)-ben az *őket* antecedense élettelen entitás, a (12d)-ben *a két bor*, a (12e)-ben *a harangok*. A két példa között pusztán annyi különbség van, hogy a (12d) első elemi mondatában, amely az antecedenset tartalmazza, az igei szerkezet szemantikai szerkezete metaforikussá teszi az antecedens szerepű lehorgonyozott nominálist, a *megfér együtt* alapvetően élő alanyt feltételez. A (12e)-ben azonban nem erről van szó, a második elemi mondat igéje szemantikailag is kijelöli a *harang* tárgyat.

Mindazonáltal az az előtérbe kerülő séma, hogy a harmadik személyű személyes névmás a személyt, a mutatók a tárgyi entitást profilálják, lehetőséget teremt arra, hogy ezek a formák attitűddeixisként is működjenek, a személyes névmási *ő/ők* alakok alapvetően a geszturális

²³ Az angollal, de más indoeurópai nyelvekkel összevetésben a magyar ebben is mutat eltérést, ugyanis például a *they* forma már nem tartalmaz nembeli, de élő-élettelen megkülönböztetést sem, míg a magyarban az *ő* – *ez/az* deiktikus használatához kötődő alapvető élő személy – élettelen tárgy megoszlás részben kihatással van a többes működésére is.

²⁴ Mindenképpen meg kell említeni, hogy a Pléh–Radics szerzőpáros korai szövegtani keretben (1976), valamint É. Kiss Katalin formális nyelvészeti keretben (1998) ugyancsak foglalkozott az anaforajelenségeket érintve ezzel a kérdéskörrel. É. Kiss azt hangsúlyozza, hogy a többes tárgyesetű személyes névmás jellemzően ige utáni helyzetben realizálódik élettelenre vonatkoztatva, míg a többes távolra mutató névmás ige előtti helyzetben. A korpuszelemzés nagyjából igazolja ezt a feltételezést, de nem kivétel nélkül. A kérdéskörrel ebben a vonatkozásban azonban jelen tanulmányban nem foglalkozunk.

deiktikus használatban, az önálló mutató névmási formák azonban gesztussal kísért deiktikus és az anaforikus/kataforikus műveletet is reprezentáló diskurzusdeixis részeként is.

- (13) a. *Őt* kérem.
 b. *Ez* teljesen hülye.
 c. Ennek a szemléletnek végre végleg vége uraim, hölgyeim, mert elhúzhatnak *ezek* esetleg a... Mindegy hová!

A (13a)-ban az *őt* névmás élettelen tárgyra vonatkozását a *kérem* ige jelentésszerkezete is egyértelműsíti. A korpuszban ez a használat még nem adatolható, ám személyes tapasztalatok, különösen vásárlási helyzetben, megerősítik ezt a fajta megvalósulást. Az *őt* ebben az esetben erősen metaforikus, a tárgyi entitás megszemélyesítése pedig egyfajta pozitív viszonyulást feltételez a beszélő részéről. Olyan tárgyi entításokra vonatkoztatva jelenik meg, amelyet a beszélő a vásárlással meg akar szerezni. Például a papírboltban egy idős úr hosszan válogatva a zsebnaptárak között, végül kézbe véve az egyiket az ebben az esetben prototipikus *ezt* névmás helyett (fizikai kontaktusban van a tárggyal, így mint a figyelem középpontjában lévő figura számára mindenképpen közeli a perceptuálisan feldolgozott beszédhelyzetben), az *őt* formát alkalmazza.

A (13b, c) az önálló használatú közelre mutató névmás személyre vonatkoztatását mutatja. A (13b) a geszturális deixisre példa, a beszélő a perceptuálisan megfigyelt referenciális jelenet kapcsán a hallgató figyelmét egy előtérben álló személyre irányítja, akit minősít. Az önálló használat személyre vonatkoztatása pedig mindig negatív attitűdöt fejez ki (személyt dologként reprezentál). A kifejtő deiktikus használat során a determinált főnév konceptuális jelentésének előtérbe kerülése folytán ez a fajta attitűdkifejezés eltűnik/háttérbe szorul. Az önálló használat esetében azonban a diskurzusdeixis funkciójában is érvényesül az attitűdjelölés, ezt reprezentálja (13c). Az *ezek* névmásnak antecedense a diskurzus megelőző részében konceptualizálódik (politikusok), az önálló közelre mutató névmás negatív attitűdöt hordoz, ezt egyértelműsíti az elemi mondatban az ige jelentése is, amellyel a névmás elsődleges figuraként összekapcsolódik. A korpuszadatok megerősítik azt, hogy az önálló névmási használat jellemzően megvalósítja ezt az attitűdöt. Geszturális deixis esetén a távolra mutató forma ugyanúgy működik az attitűd vonatkozásában, mint a közelre mutató, ám anaforikus helyzetben ez az attitűdjelölés a távolra mutató prototipikus használatban nincs jelen (lásd a (11c) példát).

Végezetül az attitűdjelölés kapcsán szólni kell arról is, hogy a mutató névmások közelre és távolra mutató formái között is érvényesülhet a referenciális jelenet feldolgozásához kötődő attitűdjelölés.

- (14) a. Ki *az/ez* a csinos kis nő ott az asztal végén?
 b. A: Én már túl vagyok a teliholdon, ma éreztem úgy, hogy tömeggyilkos fflingem van:))
 B: Nekem is az volt, és majdnem a főnökömet gyilkoltam le, *az* pedig nem egészséges.

A (14a)-ban a közelre és a távolra mutató névmás egyaránt megjelenhet. A távolra mutató forma egyértelműen a referenciális jelenet perceptuális feldolgozásán alapul, a beszélő téri kiindulópontjából rendeződik el. A figyelem középpontjában álló személy a beszélőtől és a hallgatótól távol vannak, ez reprezentálódik a névmásban. A figyelem fókuszálása a személyre a determinált főnév előtt a közelre mutatót is működtetheti az *ott* távolra mutató, a téri elrendeződést helydeixisként leképező forma mellett. Ám nemcsak a figyelem fókuszálása, hanem a beszélői attitűd, a mentális közelítés is szerepet játszhat a közelre mutató forma használatában. Ugyanígy attitűdbeli távolítást

jelölhet a távolra mutató forma akkor, ha a téri elrendeződés a közelre mutatót érvényesítené (pl.: *Ki az itt a sarokban?*) Hasonlóképpen (14b)-ben B válaszában a diskurzusdeixisként funkcionáló *az* a prototipikus közelre mutató forma helyett attitűdjelölő szerepű. Vagyis a mutató névmási elemek esetében a kontextustól is függően jelen van az EZ – POZITÍV, AZ – NEGATÍV értékpár, nyilvánvalóan a közelség indukálja a pozitív, a távolság a negatív értéket.²⁵

4. Összegzés

Dolgozatunkban a deixist olyan nyelvi műveletként mutattuk be, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. A deixis nyelvi műveletét – az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – ugyanakkor olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmeztük, amely a beszédesemény fizikai és társas világával kapcsolatos kontextuális ismereteket előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett azokat főneveket és igéket is magában foglalja, amelyek a diskurzusvilágban lehorgonyzó elemként funkcionálnak. E fogalomértelmezéssel összefüggésben az alábbiakat emeltük ki:

- A deixis a nyelvi megismerés kettős, fiziológiai és diszkurzív megalapozottságának egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja. Működésében egyfelől alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai, továbbá társas világot, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és személyközi viszonyait; másfelől az, ahogy a megnyilatkozó a társas interakció keretében a címzett figyelmét a beszédeseményre, pontosabban a beszédesemény hatókörébe vont dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére (térbeli, időbeli és személyközi dimenziójára) irányítja.
- A közös figyelmi jelenet keretében alkalmazásba vett deiktikus kifejezések kontextusfüggő referenciapontokként szolgálnak a referenciális jelenet megfigyeléséhez, illetve megértéséhez. Ám amíg a prototipikus deiktikus kifejezések a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy személyközi viszonyait teszik hozzáférhetővé, mégpedig oly módon, hogy tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó nyelvi elemek a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megjelenítésében kapnak szerepet, de anélkül, hogy a közös figyelmi jelenettel deiktikus kapcsolatot teremtenének, illetve ezt a kapcsolatot profilálnák.
- A deiktikus kifejezések közé sorolható harmadik személyű névmások (*ő, ők*), valamint a dologra mutató névmások (*ez, az; ezek, azok*) jellemzően nem funkcionálnak sem proto-

²⁵ A harmadik személyű személyes névmást egyes számban egy sajátos névmási elem egészíti ki, az összetett *őkelme* alak. Mai használata mind a geszturális, mind az anaforikus használatban azt mutatja, hogy az *őkelme* erőteljesen attitűdjelölő szerepű. A korpusz szerint jelölhet pozitív és negatív attitűdöt is: személyre vonatkoztatva jellemzően ironikusan, de nagyon jellegzetes az állatra történő alkalmazása az *ő* névmás helyett, és előfordul a tárgyra vonatkoztatása is metaforikusan, ez utóbbi mindig pozitív attitűddel. Például: „Minden sort 3x javítok, mert *őkelme* ölbekutyának képzei magát mind a 25 kilójával, és marha nehéz úgy eltalálni a betűket, hogy itt szotyorodik az ölemben” (állat); „Itt a Szőnyi úton is szokott állni egy piroska, valami ocsmány utólagos felnivel. Borzasztó, de *őkelme* azért szép, csak a tappancsait nem kell nézni” (autó); „Nem szívesen írok ilyet, de *őkelme* egy igazi hülye nem kevés jellemtelenséggel párosítva...” (személy).

tipikus deiktikus kifejezéseként, sem prototipikus lehorgonyzó elemekként. Működésük sokkal inkább azt mutatja, hogy a két művelet prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként célszerű kezelni őket.

A dolgozatban az utóbbi ponttal foglalkoztunk részletesebben. Az ott megfogalmazott megállapítás mellett az alábbiakkal érveltünk.

- A harmadik személyű deiktikus kifejezések – szemben az első és második személyű deiktikus kifejezésekkel – azért nem prototipikus példányai a társas deixis kategóriájának, mert nem jellemzi őket a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy geszturális vagy anaforikus (illetve kataforikus) használatot követel meg. Amíg a gesztussal kísért használatban – éppen a gesztus használata által – profilálva van a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat, addig az anaforikus (és kataforikus) használat – a személyt jelölő nominális szerkezetekhez hasonlóan – nem profilálja ezt a kapcsolatot. A harmadik személyű formák ugyanis egyszerűen csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t jelölnek.
- A szintén geszturális vagy anaforikus (kataforikus) használattal jellemezhető dologra mutató deiktikus kifejezések ugyancsak nem prototipikus példányai a térdeixis összetett kategóriájának, márcsak azért sem, mert – szemben a középpontban álló helydeixissel – nem képesek explicitté tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak (*én, itt, most*). Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum–objektum szembenállással magyarázható. A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. A dologra mutató névmások önálló használatban a nominális (lehorgonyzott főnévi) szerkezetekhez hasonlóan működnek, de lehorgonyzó elemként a magyarban csak korlátozottan jelennek meg (l. erre az *e szék, ezen szék, eme szék, azon szék, ama szék* konstrukciókat), sokkal inkább jellemző az a használatuk, amellyel lehorgonyzott főnevek téri specifikációját hajtják végre (l. *ez a szék, az a szék*).

A fentiekkel összefüggésben a harmadik személyű személyes névmások és a dologra mutató névmások közötti korrelációkat is vizsgáltuk, amely az alábbi eredményeket hozta.

- A személyes és mutató névmások gesztussal kísért deiktikus működése határozza meg alapvető szemantikai sémájukat a magyarban, amely a nembeli nyelvi reprezentáció hiánya miatt a személy és élettelen tárgy kettősségében ragadható meg alapvetően, és ez a kettősség profilálódik prototipikusan az anyanyelvi beszélők számára. Ezt a sémát az anaforikus művelet során a személyes névmás csak részlegesen őrzi meg, elsősorban a nominativusi és az accusativusi alakok használatában.
- Az alapvető szemantikai séma eredményezi azonban azt, hogy a harmadik személyű személyes névmás dologra vonatkoztatva, valamint az önálló használatú mutató névmás személyre vonatkoztatva attitűdjelölő, értékelő szerepűvé válik, a harmadik személyű névmás pozitív, a mutató pedig negatív attitűdöt hordoz.

Irodalom

- Arany János 1982 [1861]. Visszatekintés. In: *Arany János összes művei XI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243–249.
- Brassai Sámuel 1852. Tapogatódzások a magyar nyelv körül 1–2. *Pesti Napló*.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. xi–xxxiv.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible words*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatsidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. London: Routledge. 460–478.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és a névelőelőzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 461–475.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and conceptual structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 430–482.
- Karmiloff-Smith, Annette 1996 [1994]. Túl a modularitáson: a kognitív tudomány fejlődésléleleti megközelítése. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 254–281.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–184.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr*, 285–293.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laczko Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. MartinOpitz Kiadó: Budapest.
- Laczko Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 309–347.
- Laczko Krisztina 2009. Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 234–242.
- Laczko, Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 99–118.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális kognitív nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.

- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI: 261–277.
- Rácz Endre 1990. *Egyeztetés a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 25–47.
- Searle, John R. 2000 [1998]. *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 114–138.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. 289–310. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. London, New York: Routledge.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2008. Perspective and deixis in narrative discourses. In: Tolcsvai Nagy, Gábor (ed.): *Function and genres*. Metalinguistica 20. Frankfurt am Main: Peter Lang. 257–270.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 311–332.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 177–203.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 2011 [2009]. *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat Kiadó.

- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Raum-Linguistik*. Hürth-Efferen: Gabel Verlag.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Zlatev 1997. *Situated embodiment: Studies in spatial semantics*. Stockholm: Gotab.

Eötvös Loránd Tudományegyetem

laczko.krisztina@illetve.hu

tatrai.szilard@gmail.com